

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հորոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հորոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյուփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթաստեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղևանդանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՎԱՐԱԶ-ՏՐԴԱՏԻ ՎԱՀԱՆՈՎ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՆ ԾԵՍԻ ՄԱՍԻՆ¹

Արտակ Դաբաղյան*

«Աղվանքի պատմություն» երկի Բ36 գլխում առկա է հայերեն մյուս սկզբնաղբյուրներում չհանդիպող գահակալման ծեսի մի նկարագրություն, որը լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք ունի: Այն հետաքրքրական է տարբեր առումներով, այդ թվում՝ աղբյուրագիտական: Պատմիչը, այս դեպքում՝ Մովսես Դավիթյանցու աղբյուրներից մեկի՝ «684թ. պատմության» հեղինակը (ըստ Ա. Հակոբյանի, նաև՝ դեպքերին ժամանակակից և, հավանաբար, ականատես²), Ջիվանշիրի սպանությանը հաջորդած Վարագ-Տրդատի գահակալման արարողության դրվագը ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «*Եւ սրտայօժար կամակցութեամբ իշխանք աշխարհին և կաթողիկոսն ճեպեցին մեծաւ փութով հասանել 'ի կարարումն գործոյն: Եւ անդր են մեծամեծք առհասարակ գնշան կենդանաւրեսակ դրօշիցն վառելոցի ձայն փողոյ հոչակեալ, առեալ կացուցանէին զնա 'ի վերայ ոսկե հանգոյց վահանին և երիցս վերաբերելով՝ ներբողականս հնչէին բարբառս: Եւ այսպէս մեծաւ ուրախութեամբ ասանդեալ նմա նախագահ իշխանութեանն հայրենական գահոյին՝ օժտաբեր և ընծայաբեր լինէին նորոգ նորա քերթութեանն...*» (ընդգծումս իմն է - Ա.Դ.)³:

Այս նկարագրության բացառիկ տարրը նորընծա տիրակալին վահանի վրա «կանգնեցնելու» և երեք անգամ «վերաբերելու» ծիսական գործողու-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայ ազգագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու:

- 1 ՀԱԻ 2015 թ. գիտաժողովից անցած ժամանակահատվածում այս զեկուցումը կազմակերպիչների հրավերով ներկայացվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի «Հայաստանը և քրիստոնյա Կովկասը» գիտաժողովում, և չնչին փոփոխություններով հրատարակվել որպես՝ *Դաբաղյան Ա.*, Կրկին Աղուանքում Վարագ-Տրդատ իշխանի՝ վահանով վերաբերման ծեսի մասին. – Հայաստանը և քրիստոնյա Կովկասը. Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում և Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին, Զեկուցումներ և զեկուցումների դրոյթներ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2015, 69–76: Շնորհակալ եմ գիտաժողովի մասնակիցներին զեկուցման առիթով արված դիտողությունների և ուղղումների համար:
- 2 *Акопян А. А.*, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнвармянских источниках, Ер., 1987, с. 177–278. Տե՛ս հատկապես էջ 196–201, 249–258:
- 3 *Ասանուն*, 684 թուականի պատմութիւն, Առաջաբանը և գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի. – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե, է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 862: Հմմտ. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 231:

թյունն է: Համառոտ ներկայացնելով ծեսի նախապատմությունը, կվերադառնանք հայերեն գրավոր ավանդության մեջ եզակի այս վկայություններին:

Բանալի բառեր. վահանով վերաբերման ծես, Վարազ-Տրդատ, Հուստինիանոս Բ, Աղվանքի իշխանություն, էքզարքոսություն, Իսրայել եպիսկոպոսի առաքելությունը Խազարաց երկիր:

Թագավորի կամ առաջնորդի այս ծիսական նշանակման առաջին վկայությունը (մ.թ. առաջին դարի) Տակիտոսինն է (*Tac. Hist. IV, 15*), ով ներկայացնում է այն որպես գերմանական ցեղերից մեկին բնորոշ բարբարոսական ծես: Գրեթե երեք դար անց՝ 361 թ. Հուլիանոս Ուրացողի առնչությամբ, այս ծեսը ներկայանում է որպես ռազմադաշտային պայմաններում Հռոմի կայսեր ընտրության և գորքի կողմից հաստատման արարողություն (*Amm., Rerum gestae, XX, 4, 17*), ինչը, հավանաբար, նախորդ դարերում Հռոմի լեգեոններում գերմանական ցեղային տարրի հզորացման հետևանքներից մեկն էր: Նույն ծեսը, իհարկե, տարբեր մանրամասներով և նրբերանգներով, ժամանակ առ ժամանակ ի հայտ է գալիս ուշ հռոմեական և վաղ բյուզանդական դարաշրջանում՝ 364, 494, 518, 531, 588 և 602 թթ. կայսրերի կամ ձախողված հավակնորդների կայսր հռչակման առնչությամբ: Այս տեղեկություններն ի մի բերած պատմաբաններից մեկը նկատում է խոշոր բաց վաղ միջնադարյան դարաշրջանից սկսած. «Այսպես, 588 թվականից մինչև Պալեոլոգների դարաշրջան բյուզանդական աղբյուրներում այս արարողության ընդամենը հինգ հիշատակություն կա, մեկը վերաբերում է խազարներին, մյուս չորսը գահը բռնագրավողներին է վերաբերում, ընդ որում, դրանցից մեկի՝ Նիկեիոքոս Փոկասի մասին հաղորդման մեջ արարողության ժամանակ վահանի կիրառությունը հավաստի չէ»⁴:

Աղվանքում վահանով վերաբերման այս ծեսի հիշատակումը հայտնվել է հենց այս ժամանակային «պատուհան»-ում և ավելի մոտ է դրա գոյության սկզբի շրջանին⁵: Մի կողմից այն եզակի է հայկական գրա-

4 *Walter C., Raising on the shield in Byzantine iconography. – Revue des Etudes Byzantines 33 (1975), p. 1 60:*

5 Մինչև վերջերս այս իրադարձության թվագրման փորձերն այն գետեղում էին 680-ականների առաջին կեսում՝ 683 թ. սեպտեմբերի–684 թ. հունիսի միջև: Տե՛ս *Еремян С., Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. – Записки Института востоковедения АН СССР, VII, 1939. М.-Л., с. 137, փաստորեն կրկնված է՝ Սվազյան Հ., Աղվանից իշխաններ Ջուանշիրի և Վարազ-Տրդատի իշխանության տարեթվերի հարցի շուրջ. – ԼՀԳ, 1973, թիվ 11:*

վոր աղբյուրներում հիշատակվածության իմաստով, մյուս կողմից՝ ունի արտաքին գուգահեռներ, որոնց վերաբերյալ հետազոտողները դեռ չեն եկել ընդհանուր հայտարարի: Նույն Ք. Վալտերի կարծիքը բավական լավ է արտահայտում երկու հակադիր կարծիքների գոյությունը. «ի վերջո դեռ պատասխան չի գտել արարողության շարունակականության հարցը: Ինչ ենթադրություն կարելի է առաջ քաշել այն երբեմն բավական երկարատև ժամանակաշրջանների վերաբերյալ, որոնց ընթացքում աղբյուրները տեղեկություն չեն տալիս: Լռությունը հապացույց ընդունող հետազոտողների կարծիքով ծեսը մոռացված է եղել այն ժամանակահատվածներում, երբ հիշատակված չէ: Իսկ ոմանք, նկատի ունենալով ավանդական ծիսական կարգի նկատմամբ բյուզանդացիների հայտնի բծախնդրությունը, կարող են պնդել, թե արարողությունը երբեք ամբողջովին չի անհետացել»⁶:

Ինչնով կարող է օգտակար լինել այս խնդրի լուծմանը հայերեն սկզբնաղբյուրում պահպանված ծեսի հիշատակումը: Նախ՝ ակնհայտ է, որ գործ ունենք Աղվանքում Բյուզանդիայից փոխառված և, հավանաբար ոչ լիովին ընկալված մի ծեսի հետ: Դրա մուտքը հայկական միջավայր տեղի է ունեցել 7-րդ դ. վերջում, ինչից հետո որևէ կիրառություն գրանցված չէ: Լրացուցիչ խնդիր է Կոստանդին Ծիրանածնի հաղորդումը խազարների ծիսակարգում այս արարողության գոյության մասին՝ նկատի ունենալով, որ աշխարհագրական առումով խազարներն ավելի մոտ կարող են համարվել որպես փոխառության աղբյուր⁷: Այս իրավիճակն ստիպում է կրկին վերադառնալ ծեսի վերաբերյալ մեզ հայտնի բյուզանդական տեղեկություններին, և վերանայել դրան առնչվող հանգամանքները Մովսես Դասխուրանցու սկզբնաղբյուրում:

Նկատենք, որ մեր ծեսին նախորդող երկու՝ Բյուզանդիայում 588 և 602թ. վահանով ծեսի մասին հաղորդումների հեղինակը 811–815թթ. գրված «Ժամանակագրության» հեղինակ Թեոփանեսն է⁸: Այսինքն, «684թ. պատմության» հեղինակի հաղորդումը անուղղակիորեն հաստատում է երկու դար անց գրանցված ծեսի հավանական լինելը (եթե ընդու-

6 Walter C., նշվ. աշխ., էջ 165:

7 Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, 38: Text Moravcsik, English translation R.J.H. Jenkins, second edition, Dumbarton Oaks, 1985, pp. 172–173: Ըստ կայսեր այս հաղորդման, մագյարներն իրենց առաջնորդին վահանի վրա են բարձրացնում համաձայն խազարների «զականոն»-ի՝ սովորության, կանոնի:

8 Այս հատվածը ներառված չէ պատմիչի հայերեն թարգմանության մեջ, ուստի հղում եմ ըստ Theophanes, Chronographia: DeBoor, Leipzig 1883, p. 260, 287: Առաջինը Գերմանիոսի ձախողված հավակնորդությունն է գահին 588թ., երկրորդը հաջողված գահի զավթման նախաձեռնողի՝ Փոկաս կայսեր մասին է (602–610), որի նկատմամբ պատմիչը լցված է կատարյալ հակակրանքով:

նենք, որ փոխառության աղբյուրն իրոք Բյուզանդիան է): Այլ բան է, որ նշված երկու հաղորդումներում ծեսը ներկայացված է որպես գահի բռնագավթման հանգամանք կամ պարագա: Ինչպես նկատել ենք, այս միտումն ուժեղանում է հաջորդ դարաշրջանում, ներառյալ Կոնստանդին Ծիրանածին կայսեր (945–959) հաղորդումը խազարական ծեսի մասին:

Հատկապես հետաքրքիր է այս ծեսին կայսեր անձնական վերաբերմունքը: Տեղյակ լինելով, որ խազարներն ու մագյարները գահակալեցնում են իրենց գերագույն իշխանավորներին վահանով վերաբերմամբ, և իհարկե, ծանոթ լինելով բյուզանդական աղբյուրներում նույն ծեսի մասին հաղորդումներին⁹, տարեց կայսրը որևէ կերպ իր որդուն չի փորձում ավանդել այդ ծեսի իրավականությունը: Եթե այն որևէ իրավականություն ունենար, որպիսին հայտնաբերում ենք 13-րդ դարի երկրորդ կեսի բյուզանդական իրականությունում¹⁰, այդ հանգամանքը կարտածվեր թեկուզև պատկերաշտությունից վերսկսված 9-րդ դարի և հետագա բյուզանդական մանրանկարչության մեջ: Մինչդեռ Վալտերի վերոհիշյալ աշխատանքում ևս նկատելի է, որ վահանով վերաբերման ծեսի իր կողմից վերլուծված պատկերներում ծեսը դերակատարում ունի կամ հազվադեպ բռնագավթիչ (γзырпатор) կայսրերի կամ Հին Կոստանդանուպոլիսի արքաների՝ Հեսուի, Սավուրի, Դավթի գահակալման տեսարաններում:

Այսպիսով, ծեսի բյուզանդական իրադրության շուրջ կողմնակի և ուղղակի վկայությունների հիման վրա համեմատաբար բարձր հավաստիությամբ կարելի է ասել, որ այն ուշ հռոմեական ժամանակներում արդեն դիտվում էր որպես հեթանոսական, և այս պատկերացումը պատկերամարտության հարյուրամյակի ընթացքում միայն ամրապնդվել է: Եթե աղբյուրագիտական խիստ մոտեցում ցուցաբերենք եղած տեղեկություններին, ապա Պետրոս Պատրիկը (500–565)՝ վերջին ժամանակակից պատմիչն է մեր պատմիչից բացի, որ հաղորդում է բյուզանդական տիրույթներում այս զինվորական ծեսի մասին՝ ընդհուպ մինչև 13-րդ դար, երբ ծեսն արդեն վերադառնում է նորոգված. կամ՝ որպես փոխառություն Արևմտյան Եվրոպայից¹¹, կամ՝ վերածնված ուշ անտիկ և բյուզանդական նախադեպե-

9 Ծիրանածին «Արարողությունների մասին» գրքին հավելված է Հուստինիանոս կայսեր օրոք Magister officiorum Պետրոս Պատրիկի աշխատության հատվածը, որում կա 491 և 518 թթ. վահանով վերաբերման երեք դեպքի մանրամասն նկարագրություն:

10 Այս դարաշրջանում վահանով վերաբերման ծեսի մուտքը Պալեոլոգոսների հարստության կայսրերի արարողակարգ բացատրվում է կրկին եվրոպական-լատինական ազդեցությամբ:

11 Բալդուին Ա Ֆլամանդացու՝ Կոստանդնուպոլսի 1204 թ. նվաճողի և Լատինական կայսրության հիմնադրման կապակցությամբ այդպիսի կարծիք է հայտնել բյու-

րի հիման վրա¹²: Սկզբունքային տարբերությունը ծեսի իմաստավորման մեջ է. եթե ուշ հռոմեական – վաղ բյուզանդական ծեսն ընկալվում էր որպես հավակնորդին կամ ապագա կայսերը բանակի կամ դրա մի մասի աջակցության խորհրդանշական արտահայտություն, ուշ բյուզանդական ծեսում կայսերը վահանով վերաբերմանը մասնակցում են ողջ հասարակության առավել ականավոր ներկայացուցիչները, չբացառելով նաև պատրիարքին¹³:

Այս հանգամանքը կրկին վերադարձնում է մեզ Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի հանգամանքներին¹⁴: Դրանք անխզելիորեն կապված են նաև սկզբնաղբյուրի ժամանակագրության վերջնականորեն չուծված հարցերին, որոնցից Վարազ-Տրդատի իշխանության, հետագա պատանդության և վերադարձի տարեթվերի և այլևայլ հարցերի հետ¹⁵: Ինչ վերաբերում է ծեսի բովանդակային կողմին, ապա դրա մասին պատմիչի ակնհայտ և քողարկված տեղեկություններից դատելով, գործ ունենք բյուզանդական (իսկ ծագումով՝ գերմանական) ծեսի գավառական մի տարբերակի հետ, որում տեսնում ենք ուշ բյուզանդականի հետ ընդհանուր տարրեր, այնքանով որքանով ուշ բյուզանդական արքունիքը 1204թ. Կոստանդնուպոլսի խաչակրաց նվաճման արդյունքում նույնպես դարձել էր քրիստոնեական արարողական աշխարհի ծայրագավառներից մեկը: Մրանով կարելի է բացատրել Աղվանքում վերաբերման

զանդագետ Գ. Օստրոգորսկին, ինչպես հղված է՝ *Walter C.*, նշվ. աշխ., էջ 157, ծանոթագր. 78:

- 12 Հետազոտողների մեծամասնությունը հակված է այս վերջին ուղղության կողմը, ինչպես երևում է *Walter C.*, նշվ. աշխ., էջ 160 բերված հղումներից, ի լրումն որոնց կարելի է հղել նաև՝ *Поляковская М. А., Поздневизантийский чин коронования василевса. – Византийский Временник, 68 (2009), с. 10–13.*
- 13 *Beihammer Alexander, Comnenian imperial succession and the ritual world of Niketas Choniates's "Chronice Diegesis", Beihammer, A. et.al (eds). – Court Ceremoniys and rituals of power in Byzantium and the medieval Mediterranean: comparative perspectives. Leiden-Boston: Brill, 2013, pp. 159–201.*
- 14 Այստեղ իմաստ ունի մեջբերել սկզբնաղբյուրի վերը հղված նախադասությանը նախորդող նախադասությունը, որով սկսվում է Աղուանից պատմության Բ36 գլուխը. «Եղև յետ այնորիկ իբրև մեկներ տրամութինն, փարատէր սուգն և փոքր մի տարակուսական աղետիցն լինէր մոռացումն, յայնժամ տեսաք տոհմից, կուսակալք, մեծամեծք, նախարարք և ամենայն իշխանք աշխարհացն այնոցիկ ժողովեալք առ մեծ արքեպիսկոպոսն Եղիազար՝ խորհուրդս բարեաց վասն խաղաղութեան խորհէին և շինութեան աշխարհիս Աղուանից և մտադիր մտածութեամբ հոգացեալ սակս իշխանութեան՝ հաճեցան առժամայն ընտրել հավանութեամբ զնախարար ոմն, որ մեծարեալ էր կայսերակերպ պատուով զապետի պատրկութեան ստացեալ պատիւ, որոյ անուն Վարազ Տրդատ, որդի Վարազ Պերոժի՝ եղոր Զիւանշիրի»:
- 15 Դրանց մի մասը մանրամասն կքննարկվի առանձին հոդվածում:

ծեսի թվացյալ «առաջանցիկ» այն հատկանիշը, որ ծեսին մասնակցում են ոչ այնքան բանակը, որքան աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդները¹⁶:

Սա մեր ծեսի միակ առանձնահատկությունը չէ: Մյուսներին անդրադառնալուց առաջ հարկ է ընդունել, որ հայազետների ուշադրությունից վրիպել են ինչպես Աղվանից պատմիչի հայտնած որոշ տեղեկություններ, որոնք պարզապես անտեսվել են առաջարկված թվագրություններում, այնպես էլ Ստեփանոս Տարոնեցու հաղորդումը Հուստինիանոս Բ-ի (685–695, 705–711) կողմից Հայաստանում, Աղվանքում և Վիրքում կառավարիչների նշանակման մասին, հավանաբար 689 կամ 690 թ.¹⁷: Թ. Գրիսվուդի վերջերս առաջարկված այս թվագրումը, թեև չորս-հինգ տարով ավելի ուշ է գլխավորապես «Աղվանից պատմության» փաստերը վկայակոչող մյուս հայազետների թվագրումից, թույլ է տալիս հետաքրքրական նոր մանրամասներ ընդգրկել ծեսի բովանդակության և ձևի բացատրությանը:

Ստեփանոս Տարոնեցու վկայությունն անբողջությամբ հետևյալ է. «Իսկ ի գալ չորրորդ ամին Հուստիանոս ինքն խաղացեալ զօրո ծանո եկն ի կողմն Հայոց ի լեառն որ կոչի Արարտակ, և երիս բաժանեալ զօրս իւր առաքէ ի Հայս, ի Վիրս և հԱղվանս. և կոչեալ առ ինքն զամենայն իշխանս աշխահացս այսոցիկ: Եւ ոչ ի կամաց, այլ ի հարկէ գնացեալ առ նա: Իսկ նոր զոմանս իշխանացն ընդ իւր առեալ, և զոմանս զորդիցն պատանդ խնդրեալ, ընդ որս և զկաթողիկոսն Հայոց զՍահակ հանդերձ Ե եպիսկոպոսօք արգելեալ առ ինքն. և զոմանս յիշխանացն արքունատուր պատարագօք պատուեալ՝ կացոյց իշխանս աշխարհացն զՆերսէհ Շիրակայ տէր՝ կոմն Կապոյտիքոց՝ Հայոց իշխան, և զՎարազդայր (նույնն է ինչ Վարագ-Տրդատ - Ա.Դ.) *պարիկ էքսարքոս, որ էր երկրորդ թագաւորին՝ Աղվանից իշխան, և ԼԹ զօր օգնական իշխանացն, և ինքն ի Կոստանդնուպոլիս դարձաւ*» (ընդգծումներն իմն են – Ա.Դ.)¹⁸:

Այս համառոտ վկայությունը համարելով «Աղվանից պատմության» մեզ հետաքրքրող հատվածին չհակասող և կարևոր մանրամասներ ավել-

16 Որպես ճշտում ավելացնենք, որ եթե վերջին Լասկարիդների և Պալեոլոգոսների օրոք բարձրագույն բյուզանդական աստիճանավորները նշվում են որպես հենց վահանը բարձրացնողներ, Աղվանից պատմիչը նման մանրամասն չի հաղորդում. վահանը անմիջականորեն բարձրացնողները կարող էին լինել ոչ այն անձինք, որոնք «առեալ կացուցանէին զնա ՚ի վերայ ոսկէ հանգոյց վահանին և երիցս վերաբերելով՝ ներբողականս հնչէին բարբառս», թեև, ինչպես տեսնում ենք, բառացի հենց այդպես է հասկացվում:

17 Greenwood T. W., Armenian neighbours (600–1045). – In: The Cambridge History of the Byzantine Empire, ed. J. Shepard. Cambridge, 2008, p. 345:

18 *Սյրեփանոս Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 2-րդ տպագրություն Ստ. Մալխասեանցի, Ս. Պետերբուրգ 1885, էջ 100–101:*

լացնող, առանձնացնենք «էքսարքոս, որ էր երկրորդ թագավորին» տիտղոսի հիշատակումը, որը, թվում է թե ավելի քան ընդունելի պետք է լիներ ինչպես Աղվանից «684թ. պատմության», այնպես էլ Մովսես Դավաթուրանցու համար, սակայն բացակայում է ինչպես Վարազ-Տրդատի, այնպես էլ Ջուանշիրի ու նրա որդիների թվարկված տիտղոսների շարքից (դրանցում հիմնականը պատվավոր պատրիկի տիտղոսն է): «*էքսարքոս, որ էր երկրորդ թագավորին*» տիտղոսի հիշատակումը, որն արդեն պետք է որ կիրառությունից դուրս մղված լիներ Ստեփանոս Տարոնեցու ժամանակ, բայց լիիրավ տիտղոս էր հենց կայսեր տեղապահի իմաստով 6–8-րդ դդ.¹⁹, թույլ է տալիս ավելի ամուր հիմքի վրա դիտել հայ-բյուզանդական ծիսակարգերի մերձության մեզ հետաքրքրող փաստը:

Աղվանքում վահանով վերաբերման ծեսի նկարագրությունը նման ծեսերի շարք է վերադարձնում բռնակալ Փոկասի (602–610) վահանով վերաբերման ծեսը Բալկանյան բանակի Դանուբյան ճամբարում՝ նրա էքսարքոս, ո՛չ կայսր հռչակմամբ: Թեոփանես Խոստովանողը (758–818) բավական ճշգրիտ է իր նկարագրության մեջ²⁰, որում խոսքը հենց էքսարքոսի՝ բանակի կողմից հռչակման մասին է, մինչ Կոստանդնուպոլսի կուսակցությունները մրցակցում էին իրենց թեկնածուների շուրջ: Եթե բյուզանդական օրինակի կողքին ենք դնում Աղվանքում արձանագրված ծեսը, որով նշվում է էքսարքոսի պաշտոնակալումը, հավանական է դառնում այս ծեսի մեկնաբանությունը մի տեսակետից, որը ժամանակին առաջարկել է Մ.Մքթորմիքը՝ վերլուծելով Ֆրանկների թագավոր Խլոդվիգի հայտնի ծեսը Տուր քաղաքում, որը շատ ընդհանուր գծեր ուներ բյուզանդական կայսերական ծեսի հետ²¹: Առանձին մանր տեղեկություններ ի մի բերելով, հետազոտողը հանգում է եզրակացության, որ բյուզանդական գլխավոր ծեսը երկրի ծայրագավառներում կամ հարևան երկրներում ձևափոխվում էր, և մի շարք գլխավոր տարրերի հիման վրա տեղերում՝ հիմնականում բյուզանդական հաղթական զորավարների կամ դաշնակիցների համար ստեղծվում էր որոշակիորեն ճանաչելի և իրավական ուժ ունեցող, կայսերականին շատ նման, բայց ոչ կայսերական ծիսակարգ:

19 Էքսարքոսի պաշտոնը ներմուծվել էր 580–90-ական թթ. Մորիկ կայսեր կողմից Աֆրիկայի՝ Կարթագեն և Իտալիայի՝ Ռավեննա էքսարքությունների հիմնադրմամբ, որոնց կառավարիչները միավորում էին ռազմական և վարչական գործառույթներ, անմիջականորեն երթարկվում էին կայսերը: Նշված էքսարքությունները վերացան համապատասխանաբար 692 և 751թթ.:

20 *Theophanes, Chronographia*, p. 287:

21 *McCormick, M.*, Clovis at Tours, Byzantine Public Ritual and the Origins of Medieval Ruler Symbolism. – *Das Reich und die Barbaren, Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 29 (Böhlau Verlag, Vienna, 1989), S. 155–180.

О ПОДНЯТИИ НА ЩИТ КНЯЗЯ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ ВАРАЗ-ТРДАТА

Артак Дабагян

Резюме

В части «Истории Албании», известной как «История 684 г.», сохранилось описание поднятия на щит князя Кавказской Албании, племянника Джуаншера – Вараз-Трдата, которого под именем Вараздат упоминает также историк 10-го века Степанос Таронечи (Асогик) в эпизоде, относящемся к 689 г. Последний также сообщает о присуждении князю звания экзарха императором Юстинианом II. Эти разрозненные сведения, в соотнесении с имеющимися в позднеримских и византийских источниках описаниями того же ритуала, в частности – с сообщением Феофана Исповедника о поднятии на щит будущего императора Фоки восставшими солдатами придунайской армии с объявлением его экзархом в 601–602 гг., позволяют предположить временное подчинение Кавказской Албании власти императора на условиях экзархата. Важно добавить, что этот неизвестный многим византинистам эпизод из «Истории Албании» дополняет наши знания о ритуале поднятия на щит будущего правителя как одном из существенных элементов царского ритуала.

Ключевые слова: ритуал поднятия на щит, Вараз-Трдат, Юстиниан II, Кавказская Албания, экзархат, миссия епископа Исраела в страну хазар.

ON THE TRADITION OF RAISING OF VARAZ-TRDAT, THE PRINCE OF CAUCASIAN ALBANIA, ON THE SHIELD

Artak Dabaghyan

Summary

The “History of 684,” part of the “History of Aghvanq,” has preserved a description of the ritual of raising the prince of Caucasian Albania Varaz-Trdat, a nephew of prince Juanshir on the shield. The same person is mentioned in the “Cosmic History” of the 10th century, authored by Stephanos of Taron (Asoghik), as Varazdat, to whom in 689 the Byzantine emperor Justinian II has granted the title of “Exarch, the Second to the King (Emperor).” Collating these loosely related accounts with various late Roman and Byzantine records of raising on a shield, especially with the account of Theophanes about acclamation of the future emperor Phocas as exarch by the rebel soldiers of the Danubian army in 601–602, it is possible to conclude that in late 7th century the Caucasian Albania was temporarily incorporated into the Byzantine empire. It is important to note, that the mentioned episode of raising on a shield of the future ruler enriches our knowledge about the course of development of the Byzantine imperial ceremony.

Keywords: ritual of raising on a shield, Varaz-Trdat, Justinian II, the Caucasian Albania, Exarchate, the mission of bishop Israel to Khazar lands.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձոյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458